

С.М. ХОДЗІН

**БЕЛАРУСКАЕ СЯЛЯНСТВА Ё 1921–1939 гг.:
ГІСТАРЫЯГРАФІЯ, КРЫНІЦЫ, МЕТАДЫ ВЫВУЧЭННЯ**

Аналізуюцца публікацыі па гісторыі беларускага крэстьянства с сярэдзіны 1980-х гг. да нашага часу. Асаблівае ўвага ўдзяляецца крыніцам, метадам праведзеных даследаванняў. Вызначаны асноўныя вынікі і перспектывы даследавання гісторыі беларускага крэстьянства ў 1921–1939 гг.

The article is devoted to the analysis of publications on the history of Belarusian peasantry from the middle of 1980-th century till recent times. Particular attention is paid to sources and research methods. The main results and prospects of studying the history of Belarusian peasantry in 1921–1939 are defined.

Асэнсаванне падзей, якія мелі месца ў беларускай вёсцы з пачатку 1920-х гг., адбывалася па меры іх ажыццяўлення. За 50 гадоў былі апублікаваны дзесяткі манаграфій і зборнікаў дакументаў, сотні артыкулаў у на-

вуковых зборніках і перыядычных выданнях таго часу. Невыпадкава, што ўжо ў 1970-я гг. з'явіліся ґрунтоўныя гістарыяграфічныя працы, сярод якіх трэба адзначыць перш за ўсё манаграфію У.М. Міхнюка¹.

З часу выхаду ў свет манаграфіі У.М. Міхнюка прайшло каля 30 гадоў. Між тым з 1980-х гг. адбылася актуалізацыя даследаванняў у галіне гісторыі беларускага сялянства. Праблемы перыяду 1920–1930-х гг. вабілі даследчыкаў магчымасцю супастаўлення розных варыянтаў развіцця, альтэрнатыв, багаццем крыніц і ацэнак. Стымуляваныя пошукамі часоў Харчовай праграмы, затым абвешчаныя лозунгамі «перабудовы» і «галаснасці» даследаванні закранулі ў другой палове 1980-х гг. даволі шырокае кола праблем. Гісторыкі-аграрнікі ў першую чаргу скіравалі сваю энергію на вывучэнне «белых плямаў» мінулага. Важнымі этапамі ў гэтым кірунку на Беларусі з’явіліся навуковая канферэнцыя ў Гомелі (кастрычнік 1989 г.), XXII сесія Усесаюзнага сімпозіума па вывучэнні праблем аграрнай гісторыі ў Мінску (кастрычнік 1989 г.)². Можна заўважыць, што ў азначаны час акрэсліліся і кірункі, і аўтары наступных даследаванняў па тэме новай эканамічнай палітыкі і кааперацыі (В.Ф. Кушнер, Я.І. Мікула, С.М. Ходзін, Э.Р. Іофе), прымусовых метадаў калектывізацыі (М.П. Касцюк, М.В. Кузняцоў, А.П. Урублеўскі, Т.С. Процька, А.М. Сарокін). Вынікамі іх працы стаў шэраг дысертацый, артыкулаў і манаграфій напрыканцы 1980 – пачатку 1990-х гг. Новыя канцэпцыі былі абагульнены на Першай Усебеларускай канферэнцыі гісторыкаў у лютым 1993 г.³ Важнейшымі дасягненнямі азначанага этапу з’явілася не столькі вырашэнне, колькі пастаўка праблем. Ва ўмовах пошукаў рэфармавання сацыялістычнай эканомікі вопыт 1920-х гг. ацэньваўся некалькі ідэалізавана, а пераўтварэнні на мяжы 1920–1930-х гг. падаваліся ў пэўнай ступені спрошчана. Пры гэтым апошнія разглядаліся як вынік бальшавіцкага ўмяшання ў прагрэсіўнае развіццё вёскі на аснове нэпа і супрацьпастаўляліся яму.

Разам з тым у шэрагу даследаванняў было адзначана, што адміністрацыйна-камандныя метады, якія сфарміраваліся ў гады «ваеннага камунізму», захоўваліся і ў перыяд новай эканамічнай палітыкі, асабліва ў дачыненні да калектывных гаспадарак⁴. Працяглае развіццё калектывнага земляробства ў Беларусі на аснове дзяржаўнай маёмасці садзейнічала станаўленню жорсткай сістэмы кантролю, ва ўмовах якой члены калектываў знаходзіліся, па сутнасці, на становішчы наёмных рабочых. Адчужэнне сялян ад ка-

лектыўнай уласнасці адбывалася шляхам стварэння так званых «непадзельных фондаў», а таксама праз паступовую ліквідацыю права калгасаў свабодна распараджацца вырабленай прадукцыяй. Такая сітуацыя ўскладнялася адсутнасцю ў 1920–1930-я гг. неабходнай колькасці кваліфікаваных кіраўнікоў вытворчых калектываў і ў цэлым спецыялістаў сельскай гаспадаркі, а таксама тым, што ў калгасах не было выпрацавана эфектыўных метадаў стымулявання індывідуальнай працы. Прадпасылкі далейшай бюракратызацыі і ўмацавання адміністрацыйна-камандных метадаў у кіраўніцтве калгасамі былі закладзены ва ўмовах зараджэння і развіцця калектывнага гаспадарання. Паглыбленне гэтага працэсу выклікала паступовае адчужэнне кіруючых структур ад патрэб калектывных гаспадарак, падмену імі функцый дзяржаўных органаў. Зручнасць камандавання ў дачыненні калектываў і большая таварнасць буйных гаспадарак у галіне вытворчасці збожжа ва ўмовах крызісу хлебна-рыхтовак абумовілі паскарэнне працэсу калектывізацыі. А курс на суцэльную калектывізацыю прадвызначыў, па сутнасці, пачатак афармлення адміністрацыйна-каманднага кіраўніцтва ў цэласную сістэму.

Новы этап у вывучэнні беларускай вёскі, сялянства Беларусі акрэсліваецца з сярэдзіны 1990-х гг. У Расійскай Федэрацыі толькі за другую палову 1990-х гг. абаронена больш дваццаці дысертацый, мэтай якіх стаў аналіз падзей на вёсцы ў 1920–1930-я гг.⁵ Значная колькасць прац па гісторыі сялянства 20–30-х гг. XX ст. была абаронена і на Украіне⁶. У Беларусі ж гэты перыяд гісторыяграфіі сялянства міжваеннага часу характарызуецца пэўнай супярэчлівасцю. Колькасць дысертацый, як і інтарэс да сацыяльна-эканамічнай гісторыі 1920–1930-х гг., істотна змяншаецца. Звужаецца і поле пошуку, асобныя з даследчыкаў адыходзяць ад вывучаемых праблем (М.В. Кузняцоў, Я.І. Мікула і інш.). Разам з тым вызначыўся зварот да вывучэння больш глыбінных працэсаў, якія адбываліся ў сялянскай свядомасці, падсумаванне пройдзенага⁷. З’яўляюцца і новыя даследчыкі названай праблемы, сярод якіх найперш патрэбна адзначыць артыкулы і манаграфію М.А. Бяспалай⁸. Зазначым, што расчараванне ў абяцаных грамадству рэформах падчас перабудовы ўскосна адбілася і на ацэнцы падзей 1920-х гг.

Акрэсліваецца тэзіс аб тым, што ідэі новай эканамічнай палітыкі, яе ажыццяўленне «аказаліся мала прыстасаванымі да ўмоў беларускай вёскі». Тэзіс, безумоўна, выглядае спрэчным. На наш погляд, расчараванне ў 1920-я гг. было не ў рэформах, а ў іх адсутнасці. Толькі ў 1924 г. Д.Ф. Прышчэпаў (яшчэ намеснік наркома земляробства) загаварыў аб неабходнасці пераходу да нэпа на беларускай вёсцы⁹. Але пачатак дыскусіі акрэслівае грунтоўнасць распрацовак, а такім чынам і сталасць беларускай гістарычнай навукі ў вывучэнні існуючай праблемы. Урэшце іх вынікам з'явілася абарона М.А. Бяспалай першай доктарскай дысертацыі па гісторыі беларускай вёскі ў 1920-я гг.¹⁰

Дыскусіі вызначылі і шэраг поспехаў, і шэраг праблем. Найбольш істотнай з апошніх з'яўляецца разуменне сутнасці і значэння нэпа не толькі сучаснымі даследчыкамі, але і тымі кіраўнікамі 1920-х гг., якія ажыццяўлялі такую палітыку на Беларусі. Працяглы час сялянства разглядалася выключна як аб'ект уздзеяння з боку ўладных структур ці палітычных інстытутаў. У дысертацыі М.А. Бяспалай ужо акрэслілася вызначэнне ў якасці прадмета даследавання не столькі палітыкі ўлад, колькі «працэсаў, якія развіваліся ў вёсцы»¹¹.

Пры гэтым, аднак, складана абмежавацца перыядам 1920-х гг. Неабходна адзначыць своеасаблівае «люстэрка» такіх працэсаў. Па нашым меркаванні, у якасці апошняга можна вызначыць сацыяльную памяць сялянства, канцэпцыя якой акрэслілася ў савецкай гістарычнай і філасофскай літаратуры ў 1980-я гг.¹²

Нявызначанасць саміх тэрмінаў спараджала і спараджае пэўныя праблемы. Ад сацыяльнай памяці неабходна адрозніваць такія паняцці, як «менталітэт», «нацыянальная свядомасць», «эканамічныя паводзіны» (сістэма гаспадарчых дзеянняў вытворцаў, у якой выяўляюцца мэты эканамічнай дзейнасці і спосабы іх рэалізацыі). Да таго ж спецыфіка сялянства вызначаецца тым, што менавіта ў яго асяроддзі існуе істотная патрэба ў звароце да мінулага. Сялянства традыцыйна ўспрымае свет у катэгорыях мінулага вопыту, і ў гэтым – здаровы кансерватызм сялян. Ва ўмовах ажыццяўлення суцэльнай калектывізацыі палітыка 1920-х гг. успрымалася сялянамі ўжо па-іншаму. Але вывучэння такой рэтраспекцыі мы не зна-

ходзім пакуль што ў нашай гістарычнай літаратуры. Аналіз падзей калектывізацыі на Беларусі абмяжоўваўся і напрыканцы XX ст. эмпірычнымі пошукамі¹³.

Спроба вызначэння пэўных ацэнак і вывадаў была зроблена ў абагульняючых працах па гісторыі Беларусі, якія выйшлі з друку на пачатку XXI ст. Манаграфія Т.С. Процька – адна з першых прац, у якіх комплексна разглядаюцца пытанні развіцця Савецкай Беларусі ў міжваенны час¹⁴. Аднак яна закранула пераважна грамадска-палітычныя працэсы. Сацыяльна-эканамічныя аспекты, аналіз паўсядзённасці беларускага сялянства засталіся ў значнай ступені па-за разглядам.

На пачатку XXI ст. з'яўляюцца і спробы замежных даследчыкаў асэнсаваць тыя змены, якія абываліся на вёсцы ў 1920–1930-я гг. Шэйла Фіцпатрык прааналізавала спосабы прыстасавання сялянства да тых умоў і форм жыцця, якія дыктавала ўлада¹⁵. «Стратэгіі» выжывання сялянства аналізуе Дзіяны Зіберт, якая абараніла дысертацыю ў Кёльнскім універсітэце ў 1997 г. і праз год выдала яе ў серыі «Крыніцы і даследаванні па гісторыі Усходняй Еўропы»¹⁶. Варта асобна адзначыць, што сярод 52 манаграфічных прац, якія былі падрыхтаваны за апошнія трыццаць гадоў у рамках дзейнасці Аб'яднання ўсходнееўрапейскіх гісторыкаў Нямеччыны, толькі кніга Зіберт прысвечана гісторыі Беларусі. Багаты фактычны матэрыял, шматлікія карты, дыяграмы, табліцы манаграфіі доктара гісторыі Дзіяны Зіберт «Сялянская паўсядзённая стратэгія ў Беларускай ССР (1921–1941)» раскрываюць погляд нямецкіх гісторыкаў на тое, як у БССР праходзіла калектывізацыя і як рэагавала на яе сялянства.

Выключэннем з тэндэнцыі зніжэння інтэрэсу да сацыяльна-эканамічнай гісторыі Беларусі ў дачыненні да тэмы сялянства, беларускай вёскі з'явілася абагульняючая праца А.М. Сарокіна¹⁷. Між тым беларускае сялянства было разарвана між дзвюма дзяржавамі: Польшчай і СССР. Вывучэнне ж заходнебеларускага сялянства абмяжоўваецца пераважна працамі беларускіх гісторыкаў 1960–1970-х гг., акрэсленымі выключна ў русле тагачаснай ідэалагічнай дактрыны. За апошні час падрыхтаваны цікавыя магістарскія працы, наперадзе абароны кандыдацкіх дысертацый¹⁸. Расце цікавасць да гісторыі

заходнебеларускага сялянства перыяду 1921–1939 гг. у асяроддзі польскіх гісторыкаў, але грунтоўныя даследаванні таксама яшчэ толькі ў будучым¹⁹.

Складанасць працэсаў, што закраналі беларускае сялянства, патрабуе ад даследчыкаў дасканалага валодання метадалогіяй гістарычнага даследавання. Вывучаемыя гісторыкамі аб'екты ўяўляюць сабой пэўныя сістэмы, але нашы веды аб іх толькі імкнучца да сістэмнасці. Гісторык канструюе пэўны аб'ект як сістэму, зыходзячы з узроўню ведаў грамадства аб ім і сваіх уласных здольнасцей. «Адкрыццё» метаду «сістэмнага вербальнага мадэліравання»²⁰, на наш погляд, з'яўляецца толькі канстатацыяй гэтага факта. Сістэмнае вывучэнне прадугледжвае і кампаратыўнае, і гісторыка-генетычнае. Працы В. Данілава, Л. Мілова, М. Вылцана, Н. Рогалевай на пачатку 1990-х гг. з'явіліся спробамі полідысцыплінарнага вывучэння сялянскай гісторыі і вызначылі прэтэнзіі на з'яўленне новай галіны навуковых ведаў – сяляназнаўства, што дазваляе аб'яднаць самыя разнастайныя галіны ў вывучэнні сялянства, пераадолець вузкаканамічныя або палітычныя інтэрпрэтацыі²¹. Сялянства Беларусі міжваеннага часу павінна стаць аб'ектам цэласнага вывучэння скрозь прызму сацыяльнай памяці.

Выкарыстанне даследчыкамі пры вывучэнні дадзенай праблемы пераважна гісторыка-генетычнага, апісальнага на сваёй сутнасці метаду прадвызначыла назапашанне канкрэтнага фактычнага матэрыялу, але не садзейнічала яго глыбокаму тэарэтычнаму асэнсаванню. Параўнанне калектыўнага і адзінаасобнага гаспадарання праводзілася на аснове даволі вузкага кола паказчыкаў (найперш, ураджайнасці). Тое, што сельская гаспадарка, уяўляючы сабой складаную дынамічную сістэму, мае як колькасныя, так і якасныя паказчыкі, ва ўвагу не прымалася. Вывучэнне сістэмы патрабуе не толькі выяўлення асобных структурных кампанентаў, але таксама іх уласцівасцей і ўзаемасувязей. Падобнага роду структурны аналіз паказвае, што эфектыўнасць абагульнення розных галін сельскагаспадарчай вытворчасці абумоўлівалася далёка не ідэнтычнымі фактарамі. Калі развіццё збожжавай гаспадаркі знаходзілася ў цеснай залежнасці ад ступені матэрыяльна-тэхнічнай аснашчанасці, то ў жывёлагадоўлі вырашальнае значэнне мела ў канчатковым выніку зацікаўленасць работ-

ніка ў выніках сваёй працы. Адсутнасць такой зацікаўленасці ў калгасах вызначалася паступовым адчужэннем вытворцы ад сродкаў вытворчасці і той ураўняльнай псіхалогіяй, што хутка фарміравалася ў асяроддзі членаў калектываў.

Структурны аналіз дапаўняецца функцыянальным, які вымушае разглядаць вывучаемую сістэму не толькі як цэласную якасную пэўнасць з комплексным улікам яе асабістых рыс, але і месца апошняй, яе ролю ў іерархіі сістэм. Вызначаючы калгасную вытворчасць у якасці падсістэмы ў агульнай сістэме сельскагаспадарчай вытворчасці, патрэбна мець на ўвазе, што апошняя не вычэрпваецца формамі гаспадарання (адзінаасобнае, калектыўнае і г. д.), а ўключае таксама кампаненты, што забяспечваюць пераемнасць развіцця: гістарычна сфарміраваны падзел працы, прыродна-геаграфічныя ўмовы, традыцыі вядзення гаспадаркі і інш. Праведзены структурна-функцыянальны аналіз сельскагаспадарчай вытворчасці БССР у 1920–1930-я гг. дазваляе сцвярджаць, што масавая калектывізацыя на Беларусі мела сэнс толькі з улікам той ролі таварнай прадукцыі жывёлагадоўлі, якая вызначылася да сярэдзіны 1920-х гг. Неабходна было выкарыстанне такіх кааператыўных форм, якія б забяспечылі захаванне высокай ступені зацікаўленасці ў выніках працы, што мелася ў адзінаасобных гаспадарках, з выгодамі буйной вытворчасці. Дарэчы, эканамічная практыка 1920-х гг. у БССР прадэманстравала цэлы спектр такога роду форм інтэграцыі калектыўных і адзінаасобных гаспадарак на аснове кааператыўных сувязей праз арганізацыю сумеснай перапрацоўкі і збыту сельскагаспадарчай прадукцыі.

Зараз, калі новае пакаленне гісторыкаў апантана «гісторыяй паўсядзённасці», псіхагісторыяй і іншымі моднымі павевамі, няма патрэбы аргументаваць неабходнасць выкарыстання метадаў псіхалогіі ў гістарычным даследаванні. Калі ў 1960-я гг. вектар увагі даследчыкаў быў накіраваны ў бок вывучэння сацыяльнай псіхалогіі, то ў апошні час гісторыкаў у большай ступені цікавяць пытанні псіхалогіі асобы, псіхічнай рэгуляцыі паводзін. Працуючы на сумежжы навук, неабходна, аднак, утрымлівацца ад захаплення толькі адным з модных кірункаў. Інфармацыя аб мінулым захоўваецца ў крыніцы ў закадзіраваным выглядзе. Па-першае,

яна пераламляецца праз свядомасць пэўнай гістарычнай эпохі. Гэта патрабуе ад даследчыка вывучэння ментальнасці розных эпох і перыядаў, выкарыстання метадаў гістарычнай псіхалогіі. Па-другое, на інфармацыю крыніцы істотны ўплыў мае псіхалогія асобных сацыяльных груп, да якіх належалі яго аўтары. Таму мы павінны ведаць праграму і метады сацыяльна-псіхалагічнага даследавання. Сацыяльная псіхалогія сялянства распрацоўвалася ў 1960–1980-х гг. пераважна псіхолагамі. Гісторыкі, у тым ліку на Беларусі, звярталіся да названых аспектаў толькі эпізадычна. У меншай ступені закранулі тэму сялянства модныя зараз плыні: гісторыя паўсядзённасці, мікрагісторыя, псіхагісторыя. Мікрагісторыя патрабуе прыцягнення крыніц кардынальна іншага плана (асабістага паходжання), што калі і захаваліся ў нашых архівах, то пераважна ў скажоным ці спецыфічным выглядзе (даносы, скаргі і інш.). Магчыма, дадзены фактар і абумовіў тое, што поле названых вышэй плыней абмежавана вывучэннем замежнай гістарыяграфіі.

Узнікае праблема крыніц такога роду даследаванняў. Найперш імі з'яўляюцца крыніцы асабістага паходжання – дзённікі, пісьмы, успаміны. Тэксты масавай свядомасці называюць асаблівы сэнс і змест – яны дазваляюць звярнуцца да метадаў вывучэння і паводзін маўклівай некалі большасці. У гэтым кірунку біяграфічнае даследаванне пераклікаецца з «oral history» – «вуснай гісторыяй». Цікавасць да «вуснай гісторыі» звязана са зменамі ўяўленняў аб аб'екце гістарычнага даследавання, з уключэннем ментальных структур у прадмет вывучэння. «Вусная гісторыя» ўяўляе сабой міфалагізаваную гісторыю. Тут даследчык вымушаны не толькі аддзяляць міф ад рэальнасці, але і вызначаць прычыны міфатворчасці²². Вусныя сведчанні не прымаліся пад увагу савецкай афіцыйнай гістарычнай навукай. Улада чула тое, што жадала пачуць (гэта і засталося нашчадкам праз пісьмовыя крыніцы). Задача гісторыкаў, увогуле інтэлігенцыі – збор і фіксацыя вусных сведчанняў. Памяць пакалення 1920–1930-х гг. ужо амаль страчана, пройдзе некалькі гадоў – і выправіць становішча ўжо будзе немагчыма. Да такой святой справы зараз далучаецца студэнцтва БДУ, найперш гэта адбываецца праз этналагічную і археаграфічную практыкі. Істотную ролю пачынае набываць і дзей-

насць у гэтым кірунку музея БДУ. Другім важным полем для даследавання крыніц павінна стаць больш грунтоўнае вывучэнне матэрыялаў архіваў Польшчы, Літоўскай Рэспублікі і цэнтральных архіваў былога СССР у Маскве.

Але ёсць значная частка інфармацыі, схаваная і ў вядомых беларускім гісторыкам крыніцах, што маюцца ў рэспубліканскіх архівах. Найперш гэта матэрыялы статыстычных органаў. Яшчэ на пачатку 1980-х гг. Ю.П. Бокараў акрэсліў як цікавейшую крыніцу матэрыялы бюджэтных абследаванняў сялянскіх гаспадарак²³, аднак статыстычныя крыніцы 1920-х гг. у большасці засталіся па-за межамі ўвагі беларускіх даследчыкаў. Пачатак статыстычнага вывучэння сельскай гаспадаркі можна звязваць з перапісам 1920 г. Перапіс ахапіў пераважную большасць сельскагаспадарчых рэгіёнаў краіны. Аднак праграма вывучэння была абмежаванай, надзейнасць паказчыкаў, сабраных ва ўмовах ваеннага часу, – невысокай, а сам матэрыял у пасляваенны час хутка састарэў. Большае значэнне мела апытанне насельніцтва аб формах землекарыстання, праведзенае і ва Усходняй Беларусі ў апошнія месяцы 1920 г. Анкеты запаўняліся не кожным селянінам паасобку, а адказнымі работнікамі сельскіх Саветаў. Аднак не ўзнікшыя ў сувязі з тым скажэнні сталі перашкодай для публікацыі вынікаў апытання. Галоўнае – яны не адпавядалі канцэпцыі аб росце цікавасці вясцоўцаў да калектывных гаспадарак і ідэалагічнай схеме аб «прышчэпаўшчыне».

Бюджэтныя абследаванні сялянскіх гаспадарак насілі непрыкметны характар. Гэтага недахопу пазбаўлены матэрыялы іншага роду абследаванняў – выбарачныя перапісы, што праводзіліся ЦСУ з 1922 па 1929 г. У 1920-х гг. найбольш распаўсюджанымі былі два віды выбарачных абследаванняў: дынамічныя (ці гнездавыя) перапісы і асенне-вясеннія апытанні. Дынамічныя перапісы праводзіліся штогод з 1921 па 1929 г. (выключаючы 1928 г.) пераважна ў адных і тых, тыповых для пэўнай прыродна-гаспадарчай зоны групх паселішчаў («гнездах»). Сістэматычнае назіранне за адной групай гаспадарак праводзілася па шырокай праграме (рабочая сіла, пасяўная плошча, пагадоўе жывёлы, наяўнасць машын і абсталявання, а таксама арэнда зямлі, жывёлы, інвентару, наём рабочай сілы). Пераход да нэпа на вёсцы прадвызначыў неабходнасць

змен, якія акрэсліліся ў развіцці дынамічных перапісаў да 1927 г. Быў зменены сам прынцып закладкі «гнёздаў» шляхам іх звязкі з вытворчым напрамкам пэўнай мясцовасці. Тыповасць раёна вызначалася ў залежнасці ад таго, якая з галін сельскай гаспадаркі давала найбольшы прыбытак. Прычым асаблівая ўвага ў праграме дынамічнага абследавання 1927 г. звярталася на вызначэнне сацыяльнага складу насельніцтва, якое абслугоўвалася крэдытнай кааперацыяй, і на сацыяльна-класавыя аспекты ўвогуле²⁴. Пэўным мінусам адзначаных абследаванняў можна лічыць усё ж нераспрацаванасць і неабгрунтаванасць асобных крытэрыяў для вызначэння сацыяльна-класавай структуры насельніцтва з улікам спецыфікі сельска-гаспадарчай вытворчасці асобных рэгіёнаў СССР (напрыклад, мяса-малочнай жывёлагадоўлі на Беларусі). Істотным недахопам дынамічных абследаванняў з'яўляецца недастатковасць долі вывучаемых гаспадарак і цяжкасці распаўсюджання дадзеных на больш шырокую тэрыторыю. Непасрэднае выкарыстанне лічбавага матэрыялу дынамічных перапісаў немагчыма без папярэдняга выяўлення форм існавання крыніцы, іх месцазнаходжання, колькасных і якасных асаблівасцей. Акрамя матэрыялаў, якія адклаліся ў цэнтральных архівах СССР (зараз – РФ), значная іх частка знаходзіцца ў фондзе ЦСУ Нацыянальнага архіва Рэспублікі Беларусь і адпаведных фондах абласных архіваў. Што датычыцца публікацый, то найбольш раннія вынікі перапісаў змяшчаліся ў «Працах ЦСУ» (1921–1922 гг.). Асноўная ж маса публікацый адносіцца па часе выхаду ў свет да другой паловы 1920-х гг. На гэты тэрмін прыпадае і выхад некаторых рэспубліканскіх статыстычных зборнікаў²⁵.

Правядзенне вясенніх апытанняў мела асноўнай мэтай атрыманне статыстычных звестак аб важнейшых паказчыках гаспадаркі на момант заканчэння вясенняга севу, найперш аб стане ўсяго земляробства і жывёлагадоўлі. Гэтыя дадзеныя былі неабходны для вызначэння памераў сельска-гаспадарчай вытворчасці ў бягучым годзе і ў першую чаргу валавога збору збожжавых. Перапіс улічваў як насельніцтва, так і пэўныя гаспадарчыя аспекты: жывёлу, інвентар, асабліва падрабязна пасевы розных культур. Акрамя вытворчых, картачка-фармуляр вясенняга апытання ўключала звесткі аб са-

цыяльных адносінах па найму-здачы інвентару і жывёлы і найму-продажу рабочай сілы. Абследаванні праводзіліся сіламі валасных статыстыкаў з прыцягненнем работнікаў валвыканкамаў, настаўнікаў, добраахвотных карэспандэнтаў і іншых асоб, але вясенняе апытанне – часцей адначасова з падатковым улікам у даволі сціслыя тэрміны. Зразумела, сяляне заніжалі велічыню засеяных плошчаў, колькасць жывёлы, ураджайнасць. Ацэнка памераў гэтага заніжэння як у цэлым па краіне, так і па асобных тэрыторыях была ў 1920-я гг. прадметам дыскусій між ЦСУ і Дзяржпланам. У выніку прымаліся адпаведныя папраўкі на недаўлік. У канцы 1920-х гг. для дадатковага ўдакладнення адзначаных матэрыялаў выкарыстоўвалі кантрольныя абмеры і нават аэрафотаздымкі. Зводкі першапачатковых дадзеных шырока друкаваліся ў статыстычных зборніках ЦСУ СССР, а таксама змяшчаліся ў спецыяльных публікацыях мясцовых статыстычных бюро²⁶.

Абследаваннем, бліжэй да суцэльнага, з'яўляўся падатковы ўлік, які праводзіўся штогод фінансавымі ўстановамі краіны. З 1923 г. пачалося выданне зборніка «Сельское хозяйство Союза ССР в... году по данным налоговых сводок по единому сельхозналогу» (да 1930 г.). У гэтых зводных выданнях прыводзіліся галоўныя паказчыкі сельскагаспадарчай вытворчасці па тэрыторыях. У спісы занатоўваліся ўсе гаспадаркі, незалежна ад таго, плацілі яны падаткі ці не. Спісы ўключалі звесткі аб агульнай колькасці асоб, што знаходзіліся ў дадзенай гаспадарцы (звязаныя адзіным бюджэтам), аб плошчы ворыва, сенажацей, аб колькасці буйной рагатай жывёлы, рабочых коней і іншай рабочай жывёлы, напрыклад валоў. Акрамя таго, адначасова з улікам гаспадаркі праводзілася рэгістрацыя найбольш істотных гаспадарчых прыкмет, такіх як насельніцтва, зямля, жывёла. Аднак фіскальныя інтарэсы, безумоўна, уплывалі на дакладнасць дадзеных. Да таго ж змены ў адміністрацыйна-тэрытарыяльным падзеле Беларускай ССР (6 павеатаў, 10 акруг, 12 акруг, 8 акруг і г. д.) і ў сістэме падаткаабкладання не даюць магчымасці параўнаць большасць звестак, прапачыць дынаміку развіцця сельскагаспадарчай вытворчасці на працягу 1920-х гг.

На мяжы XX–XXI ст. былі падрыхтаваны і выдадзены дзве шматтомныя публікацыі дакументаў, якія сталі сапраўднай падзеяй у

вывучэнні сялянства былога СССР. Найперш патрэбна адзначыць выданне «Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД. 1918–1939. Документы и материалы», якое ўключае інфармацыйныя зводкі і агляды, тэматычныя даведкі і аналітычныя даклады, якія спецслужбы рыхтавалі для вузкага кола асоб вышэйшага дзяржаўнага і партыйнага кіраўніцтва і якія збіраліся пастаянна ў маштабе велізарнай краіны²⁷. Яны ўтрымліваюць звесткі аб становішчы і настроях насельніцтва, аб палітычных падзеях і рухах у горадзе і на вёсцы, у сістэме кіравання і партыях. Публікацыі дакументаў ажыццяўляліся выдатнымі прафесіяналамі з Інстытута Расійскай гісторыі РАН, архіва ФСБ РФ і іншых архіўных устаноў. Разам з тым патрэбна мець на ўвазе, што значная частка тэкстаў – гэта машынапіс на папярснай паперы з мінімальнымі інтэрваламі між радкоў, якія ўжо на час выкарыстання з цяжкасцю чыталіся. Як і іншыя крыніцы, зводкі ВЧК-ОГПУ-НКВД пранізаны ідэалагічнымі стэрэатыпамі свайго часу, тым больш часу рэвалюцыі і Грамадзянскай вайны. Сяляне, што ўдзельнічалі ў супраціўленні бальшавікам, называліся «бандытамі», «кулакамі», «ворагамі рэвалюцыі».

Не меншую цікавасць для даследчыкаў уяўляе шматтомны зборнік «Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939. Документы и материалы»²⁸. Пры адборы дакументаў для публікацыі выкарыстоўваліся матэрыялы, якія адлюстроўвалі ролю цэнтральнага кіраўніцтва ў правядзенні калектывізацыі, а таксама матэрыялы аб мясцовых працэсах, аб сялянскай рэакцыі, сельскіх традыцыях, эканамічных і ідэалагічных фактах. За 30 гадоў апублікавана больш за 50 зборнікаў дакументаў аб калектывізацыі савецкай вёскі. Аналізуючы зборнік дакументаў і матэрыялаў (у 5 тамах) за кошт уключэння аўтараў, што працавалі па савецкай тэматыцы дзесяткі гадоў, а таксама даследчыкаў з Паўднёвай Карэі, Канады, Вялікабрытаніі, ЗША і іншых краін дазволіў сканцэнтраваную увагу на тых крыніцах, якія не публікаваліся, а таксама выбраць такія кантэксты, якія цікавіць і замежнага чытача. Зразумела, што ў выніку зборнік утрымлівае пераважна тыя матэрыялы, якія акрэсліваюць негатыўныя бакі калектывізацыі, ілюструюць незадаволенасць сялянства і яго барацьбу (як актыўную, так і пасіўную) супраць улады бальшавікоў.

¹ Гл.: Михнюк В. Н. Крестьянство Белоруссии на пути к социализму. Историографический очерк. Мн., 1979.

² Гл.: Сельское хозяйство: история, современный опыт и перестройка: Тез. и докл. конф., Гомель, 27–29 окт. 1988 г. Мн., 1988; Взаимосвязи города и деревни в их историческом развитии: Тез., докл. и общ. XXII сессии Всесоюз. симпозиума по изучению проблем аграрной истории. Мн., 1989.

³ Гл.: Микула Е. И. Влияние новой экономической политики на кооперативно-колхозное строительство в белорусской деревне (1921 – начало 30-х гг.): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. Мн., 1991; Ходин С. Н. Колхозное строительство в Белорусской ССР в 1921 – первой половине 1929 г.: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. Мн., 1990; Страницы истории компартии Белоруссии. Мн., 1990. С. 96–101, 122–136; Актуальные вопросы истории Беларуси. Мн., 1992. С. 117–138; Ходин С. Н. Колхозное строительство и социально-психологическая перестройка крестьянства Беларуси в 1921–1929 гг. // Человек и его время: Сб. материалов Всесоюзной школы молодых историков. М., 1991. С. 141–148; Григорьев Т. Л. Крестьянские общества взаимопомощи БССР. 1921–1930. Мн., 1993; Врублевский А. П., Протко Т. С. Из истории репрессий против белорусского крестьянства. Мн., 1992; Усебеларуская канферэнцыя гісторыкаў. Гістарычная навука і гістарычная адукацыя ў Рэспубліцы Беларусь (новыя канцэпцыі і падыходы): Тэз. канф.: У 2 ч. Мн., 1993.

⁴ Гл.: Ходин С. Н. Формирование элементов административно-командной системы в аграрном секторе экономики Советской Белоруссии в 1920-е гг. // Актуальные проблемы социально-гуманитарных и естественных наук: Тез. науч. конф. Мн., 1991. С. 190.

⁵ Гл.: Кожура О. И. Социально-психологический облик кубанского крестьянства и казачества в годы нэпа: Дис. ... канд. ист. наук. Краснодар, 1999; Чичулин А. В. Крестьянская кооперация Западной Сибири в условиях НЭПа, 1921–1929 гг.: Социально-экономическое, правовое положение, виды кооперации, динамика развития: Дис. ... канд. ист. наук. Омск, 1998.

⁶ Гл.: Мельничук О. А. Комитеты незаможных селян на Поділлі (1920–1933 рр.): Дис. ... канд. ист. наук. Київ, 1998; Яценко Е. Ю. Голодомор 1932–1933 років на Харківщині: Дис. ... канд. ист. наук. Харків, 1998; Драмарецький Б. Б. Голод 1921–1923 років в Україні: Дис. ... канд. ист. наук. Київ, 1997.

⁷ Гл.: Сарокін А. М. На ростанях айчынай гісторыі. Беларуская вёска: Ад Дэкрэта аб зямлі да Харчовай праграмы. Мн., 1999; Ходзін С. М. «Ад свайго да агульнага» (да пытання аб эвалюцыі сацыяльнай псіхалогіі беларускага сялянства ў 1920-я гг.). Гістарычная навука і гістарычная адукацыя ў Рэспубліцы Беларусь: Новыя канцэпцыі і падыходы: У 2 ч. Ч. 1. Гісторыя Беларусі. Мн., 1994.

⁸ Гл.: Бяспалая М. А. Беларуская вёска ў першыя гады нэпа (1921–1923 гг.). Мн., 1999.

⁹ Гл.: Ходзін С. М. І ўсё ж такі новая... // Гісторыя: праблемы адукацыі і выхавання. 1977. № 1. С. 29–33.

¹⁰ Гл.: Бяспалая М. А. Беларуская вёска ў 1921–1927 гг.: Аўтарэф. дыс. ... д-ра гіст. навук. Мн., 1999.

¹¹ Бяспалая М. А. Указ. тв.

¹² Гл.: Илизаров Б. С. Роль ретроспективной социальной информации в формировании общественного сознания (в свете представлений о социальной

памяці) // Вопросы философии. 1985. № 8; Моги́ль-
ницький Б.Г. Введение в методологию истории. М.,
1989.

¹³ Гл.: Процька Т.С. Вынішчэне сялянства.
Вёска Усходняй Беларусі пад цяжарам бальшавіцкіх
рэпрэсій 30-х гг. Мн., 1998.

¹⁴ Гл.: Протыко Т.С. Становление советской тоталитарной системы в Беларуси (1917–1941 гг.). Мн., 2002.

¹⁵ Гл.: Фицпатрик Ш. Сталинские крестьяне.
Социальная история в 1930-е годы: деревня / Пер. с
англ. М., 2001.

¹⁶ Гл.: Siebert D. Bauerliche Alltagsstrategien in
der Belarussischen SSR: die Zerstörung patriarchalischer
Familienwirtschaft (1921–1941). Stuttgart, 1998.

¹⁷ Гл.: Сарокін А.М. Рэха эпохі крайнасцяў.
Беларуская вёска: Ад Дэкрэта да Кодэкса аб зямлі
(1917–1990-я гг.). Мн., 2005.

¹⁸ Гл.: Гарматны В.П. Правядзенне аграрнай
рэформы ў Палескім ваяводстве (1921–1939 гг.):
Дыс. ... магістра гіст. навук. Мн., 2007.

¹⁹ Гл.: Tomaszewski J. Studia nad najnowsza histo-
ria Białorusionow Polsce // Polska – Polacy – mniejszo-
ści narodowe. Wrocław, 1992; Gomołka K. Stan badań
nad losami mniejszości białoruskiej w II Rzeczy-
pospolitej // Stan badań nad dziejami kresow polnocno-
wshodnichs Drugiej Rzeczypospolitej / Pod red.
J.J. Milewskiego. Białystok, 1993.

²⁰ Кизима С.А., Жерносек А.Ф. О введении
метода системного вербального моделирования // Гістарычныя крыніцы: праблемы класіфікацыі, вывучэння і выкладання: Матэрыялы да канферэнцыі,
Мінск, 23–24 крас. 1998 г. Мн., 1998.

²¹ Гл.: Крестьяноведение: Теория. История. Современность: Ежегодник. М., 1996.

²² Гл.: Thompson P. The voice of the Past: Oral history. Oxford, 1988; Yow V. Recording. Oral History: a practical guide for Social Scientists. California, 1994.

²³ Гл.: Бокарев Ю.П. Бюджетные обследования крестьянских хозяйств как исторический источник. М., 1981.

²⁴ Гл.: Инструкции для разработки материалов гнезд динамического обследования 1927 г. М., 1929.

²⁵ Там жа.

²⁶ Гл.: Статистический ежегодник за 1924–1925 гг. Вып. II. Ч. I. Мн., 1926; Статистический ежегодник за 1925–1926 гг. Мн., 1926; Белорусская ССР в цифрах. К 10-летию существования БССР. 1919–1929. Мн., 1929; Население, посев, скот, птица и сельскохозяйственный инвентарь в 1923/24 г. М., 1926; Основные элементы сельскохозяйственного производства СССР за 1916 и 1923–27 гг. по частному сектору сельского хозяйства. М., 1930; Основные элементы и продукция сельского хозяйства СССР за 1925/26–1928/29 гг. с приложением хлебофуражного баланса за 1928/29 г. М., 1928.

²⁷ Гл.: Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД. 1918–1939. Документы и материалы: В 4 т. Т. 1. 1918–1922 гг. / Под ред. А. Береловича, В. Данилова. М., 2000.

²⁸ Гл.: Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939. Документы и материалы: В 5 т. Т. 1. Май 1927 – ноябрь 1929 / Под ред. В. Данилова и др. М., 1999.

Паступіў у рэдакцыю 16.12.08.

Сяргей Мікалаевіч Ходзін – кандыдат гістарычных навук, дацэнт, загадчык кафедры крыніцазнаўства.